Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

DOI: 10.17951/i.2016.41.2.7

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA

VOL. XLI, 2 SECTIO I 2016

ARTUR WYSOCKI
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Dialogotwórcza funkcja zderzenia kultur. Przypadek kontaktu Polaków z sowieckością na ziemiach wschodnich II RP w latach 1939–1941*

Dialogue-forming Function of Clash of Cultures. The Case of Poles' Contact with Sovietness on the Eastern Polish Territories 1939–1941

> Spotkanie dwóch kultur może […] doprowadzić do krwawej wojny, ale może także wzbogacić duchowo obydwie strony. Kulturowa i religijna obcość, odczuwana zmysłami i intelektem, bywa czasami jakąś paradoksalną szansą dialogu. Staje się próbą wyjaśnienia narosłych stereotypów, zachętą do podcięcia korzeni wzajemnej wrogości, usiłowaniem znalezienia przyczyny czynionego zła. […] Trzeba rozmawiać. Trzeba szukać choćby najcieńszej linii porozumienia między wyznawcami różnych religii. […] W codziennych zwykłych spotkaniach ludzi różnych wyznań i kultur tworzy się delikatna nić dialogu.
>
> Piotr Kłodkowski[1]

* Artykuł jest rozwinięciem tez zawartych w: A. Wysocki, *Зіткнення культур – між конфліктом і діалогом культур*, „Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент / International Scientific Forum: Sociology, Psychology, Pedagogy, Management" 2015, Випуск 17, Київ, s. 30–41; *idem*, *От столкновения культур к диалогу культур*, „Naukowi Zapiski. Serija «Kulturologija»" 2010, Випуск 5, Ostrog, s. 110–125. Opracowanie niniejsze zawiera nowe wątki dotyczące m.in. zderzenia polskości z sowieckością na ziemiach wschodnich II RP w latach 1939–1941, jego przebiegu i rezultatów, zwłaszcza ilustrujących dialogotwórcze funcje zderzenia kulturowego.

[1] P. Kłodkowski, *Wojna światów? O iluzji wartości uniwersalnych*, Kraków 2002, s. 312–313.

Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

WPROWADZENIE

Zderzenie kultur, rozumiane jako określona postać kontaktu kulturowego, odsyła w pierwszym odruchu do zjawisk związanych z konfrontacją, konfliktem, niemożnością porozumienia między kulturami i jego przedstawicielami. W artykule zostało zaprezentowane stanowisko, zgodnie z którym zderzenie kultur ma także moc dialogotwórczą. Okazuje się, że obok aspektów konfliktogennych, posiada również aspekt tolerancyjny. Zderzenie kultur jest bowiem takim typem kontaktu kulturowego, w którym zawarte są sytuacje między spotkaniem a konfliktem, tolerancją a uprzedzeniem czy porozumieniem a izolacją. Jego moc dialogotwórcza wynika głównie z tego, że przynosi konieczność zdefiniowania i dokonania oceny kultury własnej i kultury obcej, a tym samym wymusza uświadomienie sobie różnic między nimi i dzięki temu pozwala na lepsze zrozumienie własnej i obcej tożsamości kulturowej. Dzięki zderzeniu kultur jednostki zdobywają wiedzę o odmiennościach i dystansach kulturowych oraz barierach tkwiących w procesach komunikacji między poszczególnymi grupami kulturowymi, co wydaje się elementem niezbędnym do podjęcia produktywnego dialogu między nimi. Dowodzi tego m.in. przebadany przeze mnie przypadek zderzenia polskości z sowieckością, do którego doszło w pierwszych latach II wojny światowej na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej. Podstawowe właściwości tego przypadku kontaktu kulturowego zostały przedstawione w drugiej części artykułu. Pierwsza część jest natomiast poświęcona rozumieniu zderzenia kultur obecnego w naukach społecznych.

CZYM JEST ZDERZENIE KULTUR?

Zderzenie kultur najczęściej określa się jako pewną szczególną odmianę kontaktu kulturowego, podczas którego dochodzi do konfrontacji jednostek i zbiorowości odznaczających się istotnie odmiennymi cechami kulturowymi, składającymi się na ich poszczególne tożsamości kulturowe. Znaczenie pojęcia „zderzenie kultur" mieści się pomiędzy takimi zjawiskami określającymi relacje między kulturami, jak: kontakt i konflikt kulturowy, a także (w trochę innej konfiguracji) szok kulturowy. Nie jest ono tożsame ani z kontaktem kulturowym, ani z konfliktem kulturowym (rozumianym jako sprzeczność wartości), ani z akulturacją (rozumianą jako bezproblemowa i bezkonfliktowa adaptacja). Powyższe terminy nie tworzą jednak jakiegoś wyraźnego *continuum* znaczeniowego. Krzysztof Kwaśniewski uzasadnia to w następujący sposób:

> […] termin „zderzenie kultur", a nie „kontakt" czy „konflikt kultur", przyjęto nie tylko w nawiązaniu do polskich tradycji posługiwania się tym określeniem. Jest to także wynik przekonania,

Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

że termin ten najlepiej oddaje to, co nie musi być konfliktem, ale co, ze względu na zasadniczą inność substratów, jest bardziej związane z konfrontacją niż kontakt (styczność)[2].

Ponadto zasadnicza różnica między zderzeniem kultur i akulturacją (innym pojęciem odnoszącym się do podobnej problematyki) polega, zdaniem tego badacza, na tym, że akulturacja „jest pomocna w śledzeniu zjawiska [kontaktu kultur – A.W.] jako procesu niż w wyjaśnianiu samego zjawiska, gdyż nie ujmuje wystarczająco jasno tego, co to znaczy takie zetknięcie się różnych kultur[3].

W obiegu naukowym pojęcie „zderzenie kultur" pojawiło się stosunkowo późno. Jak podaje K. Kwaśniewski, prawdopodobnie po raz pierwszy użył go G.H. Pitt-Rivers w 1927 r. w tytule pracy omawiającej zagadnienia konfrontacji ras ludzkich. Szczególny akcent położono w niej na problematykę załamywania się, rozkładu i w konsekwencji pełnej dezintegracji kultur pierwotnych w wyniku kontaktu z kulturami państw kolonialnych[4]. W późniejszych publikacjach omawiane pojęcie zaczęto rozumieć szerzej, włączając w jego obszar znaczeniowy wątki ekologiczne, ekonomiczne, polityczne czy społeczne, by w końcu zacząć kojarzyć je głównie z konfrontacją cywilizacyjną[5]. W Polsce prekursorem stosowania tego pojęcia był Kazimierz Dobrowolski. Mimo że w późniejszych pracach zastąpił je innym pojęciem – „niezgodności cywilizacyjnej"[6], to pierwotny termin przyjął się w polskiej nomenklaturze naukowej.

Do zderzenia kultur może dochodzić w dwu zasadniczych sytuacjach: w wyniku migracji i na pograniczu. W pierwszym przypadku migracja – niezależnie od tego, czy decydują o niej przyczyny społeczne, ekonomiczne, polityczne, kulturowe lub osobowościowe czy też ma charakter stały (osiedleńczy), czasowy (powrotny) lub turystyczny – w wymiarze grupowym skutkuje przepływem osób,

---

[2] K. Kwaśniewski, *Zderzenie kultur. Tożsamość a aspekty konfliktów i tolerancji*, Warszawa 1982, s. 14.

[3] *Ibidem*, s. 37.

[4] G.H. Pitt-Rivers, *The Clash of Cultures and the Contact of Races. An Anthropological and Psychological Study of the Laws of Racial Adaptability, with Special Reference to the Depopulation of the Pacific and the Government of Subject Races*, London 1927, za: K. Kwaśniewski, *op. cit*., s. 17–18.

[5] Krzysztof Kwaśniewski wskazuje na następujące publikacje: E.F. Frazier, *Race and Culture Contacts in the Modern World*, New York 1957; J. Beattie, *Other Cultures. Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology*, New York 1964; V. Lantenari, *Movimenti religiosi di leberta e di salvezza dei popoli oppressi*, Milano 1960; I. Eibl-Eibensfeldt, *Similarities and differences between cultures in expressive movements*, [w:] *Non-verbal Communication*, ed. R.A. Hinde, Cambridge 1972.

[6] K. Dobrowolski, *Theorie du desaccord de civilisation*, [w:] *La Pologne an VIIe Congres International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques*, ed. K. Dobrowolski, Wrocław 1964, s. 17–34.

Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

przedmiotów, technologii, wartości i idei, zaś w jednostkowym – koniecznością choćby minimalnego dostosowania się do wymogów stawianych przez mniej lub bardziej obcą przestrzeń społeczno-kulturową. W wyniku migracji dochodzi do kontaktu kulturowego oraz możliwości pojawienia się procesów dyfuzji, adaptacji czy asymilacji. Może się ona przyczyniać do zmiany społeczno-kulturowej zarówno w środowisku, które migranci porzucają, jak i w tym, które „zasilają". Przepływ ludności powodujący przekraczanie granic kulturowych stwarza więc niezbędne warunki do tego, aby mogła zaistnieć sytuacja określana mianem zderzenia kulturowego. Szczególną postacią migracji zbiorowej w jej szerokim rozumieniu, w której może dochodzić do zderzenia kultur, jest ekspansja i podbój wojenny.

Pogranicze, obok migracji, jest drugą z możliwych sytuacji, w której może wystąpić zjawisko zderzenia kultur. Kazimierz Krzysztofek i Andrzej Sadowski mówią wprost o pograniczu jako „laboratorium do badań nad zderzeniami tożsamości (szczególnie terytorialnych, narodowych i religijnych)"[7]. Pogranicze w socjologii jest kojarzone zazwyczaj z trzema różnymi jego określeniami. Po pierwsze, pogranicze w znaczeniu przestrzennym jest rozumiane jako terytorium znajdujące się przy granicy lub daleko od centrum. Po drugie, pogranicze w znaczeniu społeczno-kulturowym odsyła do problematyki kontaktu społeczno-kulturowego występującego między dwoma narodami albo większą ich liczbą lub grupami etnicznymi usytuowanymi w określonej przestrzeni. Po trzecie wreszcie, pogranicze w znaczeniu osobowościowo-kulturowym jest traktowane jako miejsce kształtowania się nowego człowieka i jego kultury[8]. Zderzenie kultur odnosi się przede wszystkim do drugiego z wymienionych znaczeń pojęcia „pogranicze".

Zderzenie kultur przebiega pomiędzy podmiotami odznaczającymi się odmiennymi tożsamościami kulturowymi. „Zderzenie kultur jest konfrontacją różnych tożsamości kulturowych" – tak brzmi najkrótsza definicja omawianego zjawiska, jaką można znaleźć w literaturze przedmiotu[9].

W zderzeniu kultur można wyróżnić fazę kontaktu i fazę reakcji – zmian, które ono wywołuje. Przyglądając się wynikom badań nad rezultatami konfrontacji podmiotów o istotnie odmiennych tożsamościach kulturowych, bardziej zrozumiałe staje się dialogotwórcze znaczenie zderzenia kultur.

Najczęściej wskazywanym efektem zderzenia kultur i jednocześnie najlepiej udokumentowanym jest fakt pojawienia się u jego uczestników konieczności

---

[7] K. Krzysztofek, A. Sadowski, *Wstęp*, [w:] *Obywatelstwo i tożsamość w społeczeństwach zróżnicowanych kulturowo i na pograniczach*, red. M. Bieńkowska-Ptasznik, K. Krzysztofek, A. Sadowski, t. 1, Białystok 2006.

[8] A. Sadowski, *Socjologia pogranicza*, [w:] *Wschodnie pogranicze w perspektywie socjologicznej*, red. A. Sadowski, Białystok 1995, s. 13.

[9] K. Kwaśniewski, *op. cit*., s. 224.

Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

definicji i oceny kultury własnej i obcej, a w konsekwencji wzrost świadomości własnej tożsamości kulturowej. Poszczególni badacze wyrażają tę myśl następująco:

> Zderzenie tożsamości narodowych ma […] przede wszystkim moc wyzwalającą kształtowanie się świadomości tej tożsamości. Jego efekt zależy od tego, jakie są dwustronne konfrontacje, jaki jest ich ogólny kontekst dla danego narodu[10].

> W zderzeniu międzykulturowym także sam system ekspandujący zyskuje pełniejszą świadomość swej odrębności, a jego przedstawicielom łatwiej przychodzi kulturowa autoidentyfikacja[11].

> W warunkach zderzenia kultur pojawia się […] konieczność oceny kultury własnej i obcej. Są one sobie przeciwstawne. Zarówno postawa wobec kultury własnej, jak i postawa wobec kultury obcej może być pozytywna, akceptująca lub negatywna, odrzucająca[12].

Rozumianą w powyższy sposób problematykę zderzenia kultur można traktować jako część teorii stosunków kulturowych, której przedmiotem jest opis i eksplanacja relacji między zbiorowościami wyodrębnionymi ze względu na czynniki etniczno-narodowe, rasowe, językowe i religijne. Stosunki kulturowe dotyczą więc relacji między grupami kulturowymi. Zdaniem Tadeusza Palecznego dotyczą one:

> […] rozległego obszaru zjawisk indywidualnych i grupowych, obejmujących zarówno postawy i rodzaje tożsamości członków zbiorowości narodowych, państw, grup religijnych, cywilizacji i organizacji międzynarodowych, jak i różne typy stosunków pomiędzy nimi, procesów, ich ewolucji i rozwoju, struktur oraz utrwalonych wzorców relacji[13].

PRZYKŁADY BADAŃ NAD ZDERZENIAMI KULTUR I ICH ZNACZENIE

Koncepcja zderzenia kultur była i jest stosowana nie tylko do przypadków historycznych, analizowanych w ramach np. socjologii historycznej czy antropologii, ale również do współczesnych badań nad procesami modernizacji czy globalizacji. W pierwszym przypadku można mówić o istnieniu znaczącego dorobku tego typu analiz[14]. Wśród przykładów, które badano lub które można badać, stosując optykę zderzenia kultur, wskazuje się na: zamorskie przedsięwzięcia Portugalczyków

---

[10] *Ibidem*, s. 298.

[11] A. Tarczyński, *Zderzenie międzykulturowe jako zjawisko społeczne*, „Universitas Gedanensis" 1999, t. 11, nr 1–2, s. 159.

[12] E. Nowicka, *Akulturacja*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, red. A. Kojder [et al.], t. 1, Warszawa 1998, s. 18.

[13] T. Paleczny, *Stosunki międzykulturowe. Zarys problematyki*, Kraków 2005, s. 21.

[14] C. Collier, J.L. Collier, *Clash of Cultures: Prehistory – 1638*, New York 1998; T.C.W. Blanning, *The French Revolution: Class War or Culture Clash?*, New York 1998; M.H. Fisher, *A Clash of Cultures: Awadh, the British and the Mughals*, New Delhi 1987.

Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

u progu nowoczesności, konkwistę hiszpańską w Nowym Świecie, pozyskanie przez Rosjan Syberii i Dalekiego Wschodu, budowę przez Holendrów potęgi morsko-handlowej, otwarcie Japonii wymuszone przez Zachód po przewrocie Meiji, rywalizację o wnętrze Afryki w ostatniej ćwierci XIX w.[15] W drugim przypadku o aktualności i zasadności badania problematyki zderzeń kulturowych, zwłaszcza w obliczu obecnego kryzysu migracyjnego w Unii Europejskiej, świadczą m.in. słowa Ralfa Dahrendorfa wypowiedziane pod koniec 2004 r.: „[…] nowoczesna migracja jest dla krajów docelowych ogromnym problemem. W Europie jest to dziś zapewne najpoważniejszy problem społeczny, bo nikt nie ma pewności, jak radzić sobie z będącym jej następstwem zderzeniem kultur”[16].

W polskiej socjologii i antropologii analizy prowadzone pod szyldem zderzenia kultur obejmują takie przykłady, jak: prekursorskie badania Kazimierza Dobrowolskiego dotyczące konsekwencji kontaktów kultury ludowej i miejskiej oraz rolnej i pasterskiej; badania Józefa Burszty i Zbigniewa Jasiewicza z lat 60. XX w. dotyczące problematyki adaptacji kulturowej na tzw. ziemiach odzyskanych; badania Ewy Nowickiej nad ruchami społecznymi w społeczeństwach pierwotnych, będących wynikiem europejskiego podboju i kolonizacji; niedawne analizy Kazimierza Krzysztofka dotyczące problemów adaptacji transformującego się społeczeństwa polskiego do demokracji i gospodarki rynkowej w latach 90. XX w.; badania Andrzeja Tarczyńskiego nad hiszpańską konkwistą[17].

Badania nad zderzeniami kultur mogą mieć istotne teoretyczne i praktyczne znaczenie. Pozwalają przede wszystkim poznać ogólne prawidłowości dotyczące wzajemnych relacji między kulturami, zwłaszcza w sytuacjach gwałtownego, konfrontacyjnego kontaktu. Zdaniem K. Dobrowolskiego badania te ponadto: wnoszą do teorii kultury ustalenia dotyczące wspólnych i swoistych właściwości określonych kultur oraz warunków, w jakich kształtowały się te zbieżności i różnice; pozwalają odkrywać czynniki wpływające na pojawienie się zjawisk antagonizmu, współdziałania czy integracji, jakie występują w wyniku styczności między grupami etnicznymi, które są twórcami lub nosicielami odmiennych układów wartości; pozwalają wnikać w mechanizm dyfuzji poszczególnych wytworów (lub ich zespołów), wskazując na czynniki hamujące i ułatwiające przejmowanie wytworów oraz czynniki wywołujące proces ich selekcji, kolejności zapożyczania

[15] A. Tarczyński, *Zderzenie międzykulturowe…*, s. 159.

[16] R. Dahrendorf, *Jeśli nie asymilacja…*, „Gazeta Wyborcza” 2004 (24–26 grudnia).

[17] K. Dobrowolski, *Zderzenie kultur*, „Lud” 1952, t. 39, s. 102–109; J. Burszta, Z. Jasiewicz, *Zderzenie kultur na ziemiach zachodnich i północnych w świetle materiałów ze wsi koszalińskich*, „Polska Sztuka Ludowa” 1962, nr 4 (16), s. 197–220; E. Nowicka, *Bunt i ucieczka. Zderzenie kultur i ruchy społeczne*, Warszawa 1972; K. Krzysztofek, *Zderzenia kulturowe w Polsce lat 90.*, „Transformacje” 1995, nr 1–2, s. 108–120; A. Tarczyński, *Wartości i postawy w obliczu zderzenia systemów kulturowych. Hiszpańscy zdobywcy XVI wieku wobec Nowego Świata*, Bydgoszcz 2001.

Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

i przeobrażania; ujawniają mechanizm rytmu zapożyczeń kulturowych oraz uwypuklają czynniki wyznaczające szybkość, intensywność i rozległość przenoszenia wartości; ukazują w bardziej wyrazisty sposób istotne funkcje zarówno pojedynczych wytworów, jak i całych ich zespołów oraz społeczne funkcje zapożyczenia danego wytworu; w wymiarze praktycznym, poznając konkretne zachowania spontanicznie pojawiające się w wyniku zderzenia dwu różnych układów wartości, mogą „stwarzać naukową podbudowę dla konstruowania racjonalnych planów kulturalnych, dla hamowania lub przyspieszania pewnych zjawisk dla tworzenia nowych rzeczywistości”[18].

TOLERANCYJNY ASPEKT ZDERZENIA KULTUR

Zderzenie kultur może przebiegać różnie w różnych sferach życia społecznego. Ogólnie można stwierdzić, że zawiera się ono w sytuacjach pomiędzy spotkaniem, zrozumieniem, porozumieniem i tolerancją a konfliktem, niezrozumieniem, brakiem porozumienia i uprzedzeniami. Odkrywanie, w jakich sytuacjach dochodzi do spotkania, a w jakich do konfliktu, jest odkrywaniem struktury różnic między kulturami – ciągłości (podobieństw) między kulturami w jednych obszarach i nieciągłości (odmienności) w innych. W praktyce badawczej przybiera to postać potrzeby odpowiedzi m.in. na pytania: jakie zachowania bądź tematy rozmów podejmują w interakcjach ludzie pochodzący z odmiennych kultur, jakich unikają i które z nich, jeśli zostaną już wywołane, rodzą zakłopotanie, niezrozumienie czy wrogość. Pozwala to w konkretnych przypadkach kontaktu kulturowego na dokonywanie charakterystyk poszczególnych kultur, a więc sporządzanie katalogu cech kulturowych (wyróżników kulturowych) traktowanych przez uczestników zderzenia w kategoriach swojskości i obcości. Badanie zderzenia kultur może więc służyć do określania bliskości i dystansów między określonymi kulturami.

Zderzenie kultur posiada zatem zarówno aspekt konfliktogenny, jak i tolerancyjny. Zwraca na to w następujący sposób uwagę przywoływany już K. Kwaśniewski:

> Zderzenie tożsamości kulturowych wyodrębnionych w związku z rozmaitymi kategoriami i ugrupowaniami społecznymi nie ma samo w sobie mocy antagonizującej. Jest ona do tych sytuacji wnoszona w związku z aspektem powszechników społeczno-ekonomicznych i wytworzonych przez nie instytucji władzy. Tak jak inność różnych tożsamości kulturowych może być tylko pretekstem do konfliktów w zakresie tych powszechników, tak i likwidacja tych konfliktów wymaga innych działań niż mechaniczne znoszenie różnic tożsamości kulturowych, działań, dla których właśnie tożsamość taka jest cennym sojusznikiem[19].

[18] K. Dobrowolski, *Zderzenie*..., s. 102–109.
[19] K. Kwaśniewski, *op. cit.*, s. 331.

Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

Czynnikami, które stają się na ogół bezpośrednimi przyczynami konfrontacji między grupami kulturowymi, są więc nierówności w dostępie do dóbr zbiorowych o charakterze ekonomicznym (jak np. zasoby naturalne, nierówności w wynagradzaniu pracy i dostępie do stanowisk, grupowa dominacja gospodarcza) bądź politycznym (np. możliwość wpływania na decyzje polityczne na danym obszarze, prawa i swobody obywatelskie, prawa do używania własnego języka, wierzeń i symboli religijnych), a nie sama odmienność tożsamości kulturowych[20]. Tożsamości kulturowe odgrywają w tym przypadku rolę mobilizującą i legitymizującą konflikt, a także często go intensyfikują. Konfliktogenna rola zderzenia kultur tkwi również w tym, że kultury są wyznaczone przestrzennie. Nie oznacza to oczywiście, że zderzenia kultur należy redukować do konfliktów społeczno-ekonomicznych, a jedynie konieczność uwzględnienia możliwie szerokiego spektrum czynników wpływających na ewentualne pojawienie się sytuacji konfliktowej w wyniku zderzenia kultur. Zderzenie kultur nie musi przy tym skutkować „likwidacją" jednej ze stron konfliktu, lecz może prowadzić do wzajemnego umocnienia konfrontowanych tożsamości kulturowych. Właśnie w tym zasadza się istota tolerancyjnego znaczenia zderzenia kultur.

ZDERZENIE KULTUR A DIALOG KULTUR

Zderzenie kultur, przez podkreślenie jego tolerancyjnego aspektu, ujawnia związek z dialogiem kultur. W komunikacji międzykulturowej „zderzenie" i „dialog" traktuje się zwykle jako dwa skrajne paradygmaty stosunków kulturowych[21]. O związkach między tymi zjawiskami mówi m.in. Urszula Kusio we wstępie do książki *Polifonia, dialog i zderzenie kultur. Zbiór tekstów z komunikacji międzykulturowej*[22]. Spotkanie kultur, dialog, współpraca i wymiana zdaniem tej badaczki, choć trudne do osiągnięcia, skutkują lepszym (roz)poznaniem siebie i swojego społeczno-kulturowego otoczenia, wzbogaceniem własnej kultury i jej rozwojem. Ten paradygmat jest zarówno celem, jak i postulatem stojącym za wysiłkiem metodycznego poznawania odmienności kulturowych, odnajdowanych zresztą na wielu płaszczyznach i w różnorodnych konfiguracjach (np. między płciami albo osobami pełno- i niepełnosprawnymi). Praktycznym celem tej nauki jest ostatecznie „akt

[20] Ilustracją tego typu nierówności społecznych są: sytuacja podboju wojennego o podłożu ekonomicznym i ideologicznym, problem dyskryminacji rasowej czy problematyka etnoklas. W sprawie ostatniej zob. M. Gordon, *Assimilation in American Life*, New York 1964.

[21] *Komunikacja międzykulturowa: zderzenia i spotkania. Antologia tekstów*, red. A. Kapciak, L. Korporowicz, A. Tyszka, Warszawa 1996.

[22] *Polifonia, dialog i zderzenie kultur. Zbiór tekstów z komunikacji międzykulturowej*, red. U. Kusio, Toruń 2007.

Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

rozumienia i bycia rozumianym przez audytorium o innej kulturze”[23]. Zderzenie kultur w tym kontekście ma konotacje negatywne, jest bowiem traktowane jako przejaw niedostatecznych kompetencji kulturowych, niewystarczającego wysiłku podejmowanego w celu zrozumienia odmiennego kulturowo uczestnika kontaktu i poprzestawaniu podczas niego jedynie na uprzedzeniach bądź stereotypach. Konsekwencją braku skutecznej, fortunnej komunikacji może być brak zrozumienia intencji *Innego* i porozumienia, ale też pogarda, izolacja, wrogość, konflikt, wojna. Niemniej zderzenie kultur w sensie pozytywnym ujawnia bariery tkwiące w komunikowaniu międzykulturowym, co wydaje się elementem niezbędnym do podjęcia produktywnego dialogu[24].

Praktyczny aspekt badań podejmowanych na gruncie komunikacji międzykulturowej ma swoje rozwinięcie w edukacji międzykulturowej. W tej dziedzinie również można znaleźć przykłady łączenia zagadnień zderzenia i dialogu kultur. Ma to miejsce m.in. w książce *Migracja, uchodźstwo, wielokulturowość. Zderzenie kultur we współczesnym świecie*. We wstępie do niej Tadeusz Pilch pisze:

> Pedagogicznym wyzwaniem staje się zatem budzenie i wzmacnianie wrażliwości na potrzeby „innego”. Książka ta promuje więc paradygmat współistnienia i dialogu kultur. Różnorodność kulturowa otaczającego świata mobilizuje do wysiłku intelektualnego nowego typu, do wzmożonej wymiany idei, otwartości komunikacyjnej, szacunku dla odmienności i godności człowieka, ale nie w imię odległych internacjonalistycznych ideałów, lecz w imię reguł współżycia zbiorowego opartych na osobowym wymiarze kompetencji kulturowych człowieka. Realizację tych zadań podejmuje edukacja międzykulturowa i jej społeczne funkcje. Rola ta polega między innymi na zwalczaniu przesądów i stereotypów, promowaniu wiedzy na temat różnorodności kulturowej otaczającego świata[25].

W edukacji międzykulturowej szczególne miejsce zajmuje „świat społecznych doświadczeń uchodźców”, a szerzej – psychospołeczne konsekwencje kontaktów międzykulturowych wraz z praktycznymi implikacjami dla podejmowanych przez instytucje publiczne, samorządowe czy organizacje non-profit działań na rzecz rozwiązywania problemów adaptacyjnych i integracyjnych będących następstwem migracji[26]. Dialog kultur można zatem traktować jako „wymuszony” efekt zderzenia kultur, kolejny etap, jaki powinien pojawić się w procesie adaptacji. Dialog

---

[23] J. Mikułowski-Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa. Wprowadzenie*, Kraków 1999, s. 11.

[24] R. Johnson, P. Redman, D.L. Steinberg, *Culture Clashes: Dialogues and Cultural Studies and Sociology*, [b.m.w.] 2003.

[25] *Migracja, uchodźstwo, wielokulturowość. Zderzenie kultur we współczesnym świecie*, red. D. Lalak, Warszawa 2007, s. 9.

[26] E. Bache, *Culture Clash*, Yormouth 1989; S.G. Bloom, *Postville: A Clash of Cultures in Heartland America*, [b.m.w.] 2001; J.W. Friesen, *When Culture Clash: Case Studies in Multiculturalism*, Calgary 1993.

Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

kultur staje się więc niezbędnym instrumentem wspomagania prointegracyjnej polityki państwa.

Ścisłego, można by rzec, dialektycznego związku zderzenia kultur i dialogu kultur można doszukiwać się także w pozanaukowym obiegu społecznym. Pojęcie „zderzenie kultur" bywa stosowane w działalności organizacji pozarządowych, co znamionuje ważkość i dostrzeganie w praktyce społecznej problemów związanych z rosnącym zróżnicowaniem kulturowym w nowoczesnych bądź ponowoczesnych społeczeństwach, a także z istnieniem postaw nietolerancji dla inności czy problemów adaptacji, asymilacji i wykluczenia „obcych", a w konsekwencji potrzebą dialogu, zrozumienia i porozumienia. Warto zwrócić szczególną uwagę na symptomatyczny tego przypadek. „Zderzenie kultur" funkcjonuje jako nazwa jednego z bardziej znanych w USA latynoamerykańskich teatrów alternatywnych – *Culture Clash*, działającego od 1984 r. w San Francisco. Działalność sceniczna tej grupy nawiązuje do idei teatru zaangażowanego społecznie. Metodyka pracy oraz wyrastająca z niej tematyka przedstawień koncentruje się wokół problemów społecznych istniejących w konkretnych społecznościach lokalnych. *Culture Clash* jest rodzajem mobilnej sceny, która zabiera głos w sprawach istotnych społecznie, widzianych z perspektywy mniejszości etnicznych, szczególnie latynoamerykańskiej (Chicano lub Chicana). Przedstawienia, najczęściej zamawiane przez poszczególne miasta i miasteczka, są tworzone i wykonywane dla konkretnej publiczności i mają na celu unaocznienie dylematów generowanych przez dany problem społeczny, a także, w konsekwencji, wskazanie możliwych kierunków jego rozwiązania. Teatr jest więc w tym przypadku medium w publicznym dyskursie i inicjatorem społecznego dialogu. Z tych powodów działalność *Culture Clash* jest określana mianem „teatru chwili" (*theater of the moment*), „teatru kolażu" (*performance collage*) lub bardziej metaforycznie – „miejskich wykopalisk" (*urban excavation*) czy „sądowej poezji" (*forensic poetry*)[27].

ZDERZENIE POLSKOŚCI Z SOWIECKOŚCIĄ NA ZIEMIACH WSCHODNICH II RP W LATACH 1939–1941: KONTAKT – ZDERZENIE – DIALOG?

Okres między 17 września 1939 r. a 22 czerwca 1941 r. na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej jest określany w polskiej historiografii jako „pierwsza okupacja sowiecka", która z punktu widzenia stosunków społeczno-kulturowych stanowi niezwykle ciekawy przypadek kontaktu kulturowego ludności polskiej

[27] *20 Years of Culture Clash*, http://digital-library.csun.edu/LatArch/cultureclash [dostęp: 15.02.2016].

Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

z obcym systemem społeczno-kulturowym – sowieckością[28]. Na ziemie te wkroczyły wówczas wojska Armii Czerwonej, a niedługo później ludność napływowa ze Wschodu, mająca za zadanie budować na zajętych terenach nowy porządek społeczny. Wkroczenie wojsk sowieckich zapoczątkowało dominację militarną oraz uruchomiło wielopłaszczyznowy proces sowietyzacji prowadzący do przebudowania istniejącego porządku społecznego. W praktyce proces ten dotykał w mniejszym lub większym stopniu każdą osobę przebywającą na tych terenach. Sowietyzacja oznaczała nie tylko unifikację prawno-ustrojową anektowanych ziem z pozostałą częścią Związku Radzieckiego, ale również, a może przede wszystkim, ukształtowanie i wychowanie nowego typu obywatela, który później zostanie określony mianem *homo sovieticus*. Jak zauważa Richard Pipes, „jednym z głównych zadań wszystkich instytucji państwa [sowieckiego – A. W.], od związków zawodowych po Armię Czerwoną, było wpajanie obywatelom zasad komunistycznych”[29]. Na terenach zajętych przez ZSRR wszelkimi środkami i metodami starano się w tym celu rozbić dotychczasowe więzi społeczne – rodzinne, religijne, etniczno-narodowe i obywatelskie.

W odniesieniu do ram sytuacyjnych pierwsza okupacja sowiecka może być rozpatrywana jako pewna postać kontaktu międzykulturowego, do którego doszło w wyniku planowego przez państwo sowieckie podboju ziem wschodnich II Rzeczypospolitej we wrześniu 1939 r. i następującego zaraz po nim okresu okupacji militarnej, politycznej, gospodarczej i społeczno-kulturowej. Kontakt ten miał charakter zdecydowanie konfrontacyjny, gwałtowny oraz niedobrowolny i nieoczekiwany dla ludności anektowanego terytorium. W analizowanych ramach czasowo-przestrzennych mamy do czynienia ze szczególnym przypadkiem zbiorowej migracji, której celem była zorganizowana i uporządkowana ekspansja jednego z systemów społeczno-kulturowych łącznie z charakterystycznym dla niego wyposażeniem technicznym, rozwiązaniami instytucjonalnymi (porządkiem społecznym) oraz wartościami, normami i wzorami zachowań (kultura). Co istotne, ziemie wschodnie Rzeczypospolitej, sprzed ekspansji sowieckiej, w dwudziestoleciu międzywojennym (i wcześniej), miały cechy pogranicza kulturowego, na którym dochodziło do wielostronnych oddziaływań międzykulturowych, stałego kontaktu wielu grup kulturowych (również sporadycznego z kulturą sowiecką). Było to też terytorium, które oddzielało dwa kręgi kulturowe – łaciński i prawosławny. Z faktu tego wynikają trzy okoliczności specyfikujące analizowany przypadek kontaktu międzykulturowego. Po pierwsze, na różnice między kulturą

[28] Szczegółowe omówienie tych wydarzeń z punktu widzenia optyki zderzenia kulturowego zawiera praca: A. Wysocki, *Zderzenie kultur. Polskość i sowieckość na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1941 we wspomnieniach Polaków*, Lublin 2014.

[29] R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005, s. 337.

Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

polską i sowiecką nakładały się różnice międzycywilizacyjne (w rozumieniu kręgów kulturowych), co oczywiście wyostrzało poczucie swojskości kultury własnej i odmienności kultury obcej oraz potęgowało siłę zderzenia. Po drugie, ludność polska zamieszkująca wschodnie województwa II Rzeczypospolitej posiadała do pewnego stopnia wyuczoną zdolność reakcji na odmienność kulturową. Było to częścią jej codziennej *praxis* na tych ziemiach i wiązało się z „umiejętnościami" obrony tożsamości kulturowej, jak to wówczas widziano, przed jej ciągłym zagrożeniem, w tym ze szczególną pielęgnacją wartości, symboli i więzi wspólnotowych (narodowych, religijnych i państwowych) czy poczuciem wyższości cywilizacyjnej w odniesieniu do innych grup kulturowych. W kulturze polskiej wyrażało się to m.in. w specyficznym etosie kresowej polskości, micie przedmurza chrześcijaństwa, misji cywilizacyjnej na Wschodzie, czyli w szeroko ujmowanym micie Kresów Wschodnich. Żydzi, Ukraińcy, Białorusini czy Litwini, by wymienić jedynie najważniejsze mniejszości narodowe II RP, podlegali analogicznym wpływom sowieckim po 17 września 1939 r. jak ludność polska i w jakimś stopniu również ich dotyczyło zjawisko zderzenia kultur. Ich reakcje na sowieckość w pewnym zakresie wpływały na rezultaty zderzenia kulturowego będącego udziałem Polaków, np. przez konieczność definiowania swojej sytuacji nie tylko względem sowieckości, ale także ukraińskości, białoruskości czy litewskości. Po trzecie wreszcie, analizowany kontakt kulturowy wpisuje się w tradycję kontaktów kultury polskiej z kulturą ruską/rosyjską/bolszewicką. Tradycja ta w kulturze polskiej wskazuje na wielowiekowy konflikt i jest źródłem zasobów kulturowych służących do opisu i interpretacji kolejnej jego odsłony. Agresja sowiecka z 17 września 1939 r. wygenerowała szczególne, bezpośrednie doświadczenie kategorii wroga z silnie emocjonalnym i negatywnie wartościującym stosunkiem do całej obcej zbiorowości i narzucanego porządku społecznego.

Podłoża zderzenia polsko-sowieckiego należy więc szukać nie tylko w aktualnej sytuacji polityczno-społecznej i w obiektywnie istniejących różnicach między kulturą polską i sowiecką, ale także w zaszłościach historycznych.

Podmiotami analizowanego przypadku zderzenia kultur były zbiorowości o daleko odmiennych tożsamościach kulturowych (co, jak wspomniano, jest warunkiem niezbędnym zaistnienia zjawiska zderzenia kultur) oraz różnych pod względem stopnia unarodowienia i składu społecznego. Pamiętając o wewnętrznym, społecznym zróżnicowaniu, można powiedzieć ogólnie, że polskość jako typ kultury (system społeczno-kulturowy) właściwa była ludności polskiej, zarówno miejscowej, jak i napływowej z zachodniej Polski. Sowieckość natomiast dotyczyła oficerów i żołnierzy Armii Czerwonej oraz napływowej ludności cywilnej i ich rodzin (tzw. wostoczników) pochodzących z różnych miejsc ZSRR i tym

Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

samym różnych grup narodowych i etnicznych. Polskość oznaczała wspólnotowość o charakterze narodowym, zaś sowieckość – wspólnotowość, którą miała łączyć ideologia klasowa. Analizowany dominujący typ doświadczenia obcości kulturowej (tj. zderzenia kulturowego) dotyczył przede wszystkim osób odznaczających się wysokim stopniem przyswojenia kultury własnej (kombinacja uniwalencji kulturowej i jednolitego typu identyfikacji kulturowej).

Zderzenie kultur dotyczyło przy tym całości systemu społeczno-kulturowego, a nie poszczególnych, wybranych jego elementów. Przedmiotem oddziaływania systemu ekspandującego, biorąc pod uwagę kryterium płaszczyzn zderzenia kultur, były wszystkie główne dziedziny życia społecznego. Dostrzeżone przez ludność polską elementy kulturowej odmienności (wyróżniki kulturowe) w sowieckim systemie społeczno-kulturowym mieściły się w techniczno-ekonomicznej, socjetalno-politycznej oraz symboliczno-ideologicznej sferze kultury.

Wskazane powyżej cechy analizowanego przypadku zderzenia kultur wpłynęły na jego specyficzne rezultaty. Podstawowym rezultatem „świadomościowym" zderzenia kultur na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941 był wzrost samoświadomościowych elementów tożsamości kulturowej jego uczestników oraz wzrost świadomości wyróżników kulturowych własnej i obcych grup kulturowych. Wniosek ten dotyczy bezpośrednio ludności polskiej, pośrednio zaś ludności sowieckiej oraz innych niepolskich grup kulturowych – Ukraińców, Białorusinów, Litwinów czy Żydów. Wśród grup o względnie wykształconej i uświadomionej tożsamości narodowej (Polacy, galicyjscy Ukraińcy) zderzenie kultur oraz celowa polityka narodowościowa władz sowieckich powodowały głównie wzrost świadomości cech kultury własnej i kultury obcych.

Wzrost świadomości przynależenia do określonej grupy kulturowej dotyczył w przypadku Polaków nie tylko poziomu regionalnego (kresowość) i narodowego (polskość), ale także cywilizacyjnego (zachodnioeuropejskość). Na tej bazie wzmacniało się poczucie solidarności (więzi społecznej) między Polakami. Z drugiej strony można wskazać na proces przeciwny. Dotychczasowe więzi społeczne wskutek działania cech immanentnie wpisanych w realne funkcjonowanie sowieckiego systemu społeczno-kulturowego (np. brak zaufania, podejrzliwość, terror, donosicielstwo i lojalność względem partii i bezpośrednio przełożonych) ulegały rozpadowi.

Dla efektów zderzenia kulturowego istotny wpływ miała długość trwania kontaktu kulturowego. Z perspektywy procesów, o których tu mowa, analizowane zderzenie kultur miało charakter krótkotrwały. Jest to podstawowy powód, dla którego trudno określić wpływ sowieckiego systemu społeczno-kulturowego np. na wystąpienie procesu akulturacji, a więc mieszczącego się już w wymiarze pozaświadomościowych rezultatów zderzenia kultur. Drugi czynnik, z powodu

Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

którego przeobrażenia kultury polskiej pod wpływem kultury sowieckiej były znikome, to względnie duży dystans kulturowy dzielący obie kultury, wyrażający się m.in. w opiniach o sowieckim systemie społeczno-kulturowym jako wręcz odwracającym dotychczasową hierarchię społeczną i hierarchię wartości.

Okres 21 miesięcy okupacji przyniósł zdecydowane odrzucenie nowej kultury i jednoczesną apologię kultury dawnej, narodowej. Na poziomie zachowań jednostek objawiło się to wzrostem „nacjonalizmów" (pozytywnych uczuć do własnej grupy kulturowej), na poziomie społeczeństwa zaś – konfliktem. Analizowany przypadek zderzenia kultur miał silnie antagonistyczny charakter. Kultura sowiecka była odbierana jako obca, niezrozumiała i nieracjonalna. Nie było w niej elementów na tyle atrakcyjnych (poza nielicznymi wyjątkami, o których mowa niżej), aby mogła skutecznie konkurować z kulturą dawną. Za przyjmowaniem kultury sowieckiej przez Polaków nie stały także argumenty w postaci możliwości wzrostu statusu społecznego czy ekonomicznego. Dyfuzja kulturowa z tych powodów miała więc charakter jednokierunkowy i dotyczyła jedynie narzucanych sowieckich formalnych instytucji społecznych. W przypadku instytucji nieformalnych, a także stojących za nimi wartości, na drodze przepływów między kulturą sowiecką a polską istniała trudna do przezwyciężenia bariera kulturowa. Zaobserwować można raczej proces odwrotny – przejmowanie norm i wartości kultury polskiej przez Sowietów (elementy kultury technicznej, niektóre wzory konsumpcji, sposób spędzania czasu wolnego, kultura zabawy, elementy kultury wolnorynkowej, takie jak umiejętność targowania się i nabywania towarów w sklepie).

Z punktu widzenia ocen formułowanych przez ludność polską cechy kultury sowieckiej były wartościowane ujemnie i traktowane jako inne, obce, gorsze. W sytuacji konfliktu militarno-społeczno-kulturowego uwaga wspominających te wydarzenia bardziej koncentrowała się na tym, co różniło niż na tym, co było podobne, wspólne w obu systemach społeczno-kulturowych. Negatywnie oceniane elementy kultury sowieckiej wydobywane były na plan pierwszy, przysłaniając cechy pozytywne. W odniesieniu do zachowań Sowietów zwykle zaliczano do nich gościnność, szczerość (wyrażającą się m.in. rozlewnością i melancholijnością duszy rosyjskiej), przyjazność (zwłaszcza wobec matek z małymi dziećmi) czy życzliwość w sytuacjach czysto prywatnych, w bezpośrednim kontakcie, także gdy znikała kontrola sytuacyjna czy społeczna wynikająca z sytuacji oficjalnych lub z obecności innego (choćby jednego) przedstawiciela grupy własnej. Okazywało się wówczas również, że Sowieci mają podobny stosunek do własnego państwa, jak Polacy do okupanta. We wspomnieniach stosunkowo często pojawia się refleksja, że zwykli obywatele państwa sowieckiego byli w podobnym stopniu jego ofiarami, jak ludność anektowanych terenów. Wspólnota losu, odkrywane niekiedy przypadkowo wspólne, nawet błahe i trywialne, doświadczenia, pozwalały przełamywać

Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

dystans i brak zaufania, jaki cechował na ogół relacje między przedstawicielami obu zbiorowości. Oto dwa przykłady tego typu refleksji:

Wyłączając przedstawicieli władz, szeregowi rosjanie, wojskowi i cywile pozbywali się poczucia wpajanej im wyższości i chętnie nawiązywali z nami kontakty w duchu zrozumienia, często handlowe, a czasem nawet przyjacielskie, szczególnie gdy oni wyznawali, że byli okłamywani przez politruków. Dusze i serca otwierali przed nami wyłącznie, będąc w pojedynkę, gdy było ich dwóch, choć każdy z osobna już się nam przedstawił we właściwym świetle, wracało „u nas haraszo i wsioho mnogo”[30].

Pamiętam, że u byłego sołtysa przez pewien czas zamieszkiwał na kwaterze „lejtnant” ze służby liniowej, który mówił, że politruk Gawryło kłamie i wcale w Rosji nie jest tak „haraszo”, jak to on przedstawia. Opowiadał nam, jak ludzie w Rosji są sponiewierani, głodni i żyjący w nędzy, a te kołchozy i sowchozy są obrazem rozpaczy, gdzie naród rosyjski pragnie wolności i pracy na własnej ziemi, ufał nam, że go nie zdradzimy. […] Gdy lejtnant wyczerpał swój temat, prosił, abyśmy opowiadali o swoim życiu, jak wyglądało w Polsce wszystko przed wkroczeniem Armii Czerwonej. Wszystko, co słyszał, było dla niego nowe i obce. Wierzył nam i dobrze nas rozumiał, dlaczego nie chcemy ich obecności na naszych terenach. Zapewniał też, że w Rosji wielu jest ludzi, którzy myślą tak jak on i podzielają nasze poglądy[31].

Wśród pozytywnie ocenianych cech sowieckiego porządku, sygnalizowanych w pamiętnikach, znalazły się głównie elementy kultury ludycznej – kino, piosenki, niektóre zabawki, znaczki pocztowe i dostępność tanich książek. Niekiedy wskazania te dotyczyły jakości sowieckiego kształcenia na poziomie szkolnictwa powszechnego, szczególnie w odniesieniu do przedmiotów ścisłych.

W kinach pojawiały się czasem bardzo ładne kreskówki, bazujące przeważnie na rosyjskich bajkach. Względnym powodzeniem cieszyły się filmy radzieckie, będące przeróbką utworów Twaine’a i Verne’a: „Przygody Tomka Savyera” i „Piętnastoletni kapitan”. Piosenkę z tego ostatniego („Był adnażdij kapitan…”) słyszało się w całym mieście. Wyświetlano też dwa filmy chaplinowskie: „Światła wielkiego miasta” i „Nasze czasy”. Wszystkie one zawierały oczywiście „elementy postępowe”, szkoda, że czasami podane na łopacie. […]

Była też ciekawa gra, bazująca na disnejowskiej historyjce o trzech świnkach i złym wilku. […]

W tym szerokim i określonym zadbaniu o dzieci i młodziej nie mogło też zabraknąć troski o ważną dziedzinę ich zainteresowań, jaką jest filatelistyka. Był taki sklep „Kogizu” przy ul. Sykstuskiej, gdzie można było kupić liczne serie, ale tylko radzieckich znaczków pocztowych. Jakby ich gdzie indziej nie wydawano…! Były to przeważnie specjalne edycje dla zbieraczy i na wymianę, obliczone na specyficzne oddziaływanie propagandowe. […]

A tymczasem piosenki radzieckie były naprawdę ładne – jeżeli się pominie oczywiście ich naiwne lub nachalnie propagandowe treści. Były niezwykle melodyjne, łatwo wpadały w ucho,

[30] L. Muzyk, *Za Bugiem*, maszynopis, Archiwum Wschodnie II/1803/J, k. 11. W tym i kolejnych cytowanych wspomnieniach zachowano oryginalny zapis.

[31] S. Świderski, *Krew za krew. Od śniegów Sybiru do Monte Cassino*, maszynopis, Archiwum Wschodnie II/2194/p, k. 10.

Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

łatwo też można je było śpiewać na głosy. Dobrze wypadały w marszu. Były jednym z nielicznych miłych elementów w tej całej – pożal się Boże – nowej rzeczywistości. […]

Natomiast w sklepach i na ulicznych straganach pojawiła się cała masa względnie tanich (tańszych niż przed wojną), wartościowych książek polskich. Miały one na ogół „neutralną" treść, a więc np. wydawnictwa popularno-naukowe (Biblioteka Wiedzy, Biblioteka Potrójnego Węzła), podróżnicze i in. Wzbogaciły się przy okazji także biblioteki szkolne, gdzie można było skorzystać z nowiutkich egzemplarzy polskiej literatury pięknej, historycznej i patriotycznej: Mickiewicz, Słowacki, Sienkiewicz, Żeromski, Przyborowski. Przeczytałem wtedy „Krzyżaków"[32].

Generalnie należy podkreślić, że działania władz sowieckich zmierzające do sowietyzacji anektowanych ziem nie wywołały żądanej zmiany. O ile następowała ona w wymiarze politycznym, gospodarczym i społecznym, o tyle zmiana o charakterze kulturowym napotkała największe opory i zachodziła powoli. Analizowany przypadek zderzenia kulturowego miał wybitnie konfrontacyjny charakter. Mimo to, nawet w tak zdawałoby się „czarno-białej" sytuacji społeczno-kulturowych ocen stron konfliktu, we wspomnieniach ludności polskiej można spotkać fragmenty, tak jak te przywołane powyżej, świadczące o dialogotwórczej mocy zderzenia kulturowego.

ZAKOŃCZENIE. NA CZYM POLEGA DIALOGOTWÓRCZA FUNKCJA ZDERZENIA KULTUR?

Podsumowując powyższe rozważania nad wybranymi teoretycznymi aspektami problematyki zderzenia kultur, należy jeszcze raz podkreślić, że zderzenie kultur, obok aspektów konfliktogennych, posiada również aspekt tolerancyjny. Zderzenie kultur wyróżnia sytuacje zawierające się między spotkaniem a konfliktem, tolerancją a uprzedzeniem czy porozumieniem a izolacją. Jego moc dialogotwórcza wynika głównie z tego, że przynosi konieczność zdefiniowania i dokonania oceny kultury własnej i kultury obcej, wymusza uświadomienie sobie różnic między nimi i dzięki temu pozwala na lepsze zrozumienie własnej i obcej tożsamości kulturowej. Dzięki zderzeniu kultur zdobywamy wiedzę o odmiennościach i dystansach kulturowych oraz barierach tkwiących w procesach komunikacji między poszczególnymi grupami kulturowymi, co wydaje się elementem niezbędnym do podjęcia produktywnego dialogu między nimi.

Dialog kultur funkcjonuje w dialektycznym związku ze zderzeniem kultur. Nie jest możliwe podjęcie dialogu bez zaburzenia stałego dotąd otoczenia społeczno-kulturowego jednostki czy danej zbiorowości, bez doświadczenia różnicy między własną tożsamością kulturową a odmienną kulturą spotkaną w drugim człowieku

[32] Z. Zieliński, *Lwowskie okupacje*, maszynopis, Archiwum Wschodnie II/1501/2K, k. 20–21, 32.

Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

czy w niezrozumiałych, obcych strukturach społecznych. Zderzenie kultur może prowadzić do konfliktu, ale i do wzajemnego umocnienia konfrontowanych tożsamości kulturowych, stając się szansą na rzeczywisty dialog oparty na poszanowaniu i tolerancji *Innego*. Dowodzi tego po części przytoczony przypadek z pierwszych lat II wojny światowej, gdzie nawet w tak jednoznacznej sytuacji konfliktu w społecznej *praxis* znalazły się płaszczyzny dialogu, porozumienia, a nawet współdziałania i współpracy, mimo że zasięg społeczny tego typu działań był niewielki.

BIBLIOGRAFIA

20 Years of Culture Clash, http://digital-library.csun.edu/LatArch/cultureclash [dostęp: 15.02.2016].
Bache E., *Culture Clash*, Yormouth 1989.
Beattie J., *Other Cultures. Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology*, New York 1964.
Blanning T.C.W., *The French Revolution: Class War or Culture Clash?*, New York 1998.
Bloom S.G., *Postville: A Clash of Cultures in Heartland America*, [b.m.w.] 2001.
Burszta J., Jasiewicz Z., *Zderzenie kultur na ziemiach zachodnich i północnych w świetle materiałów ze wsi koszalińskich*, „Polska Sztuka Ludowa" 1962, nr 4 (16).
Collier C., Collier J.L., *Clash of Cultures: Prehistory – 1638*, New York 1998.
Dahrendorf R., *Jeśli nie asymilacja…*, „Gazeta Wyborcza" 2004 (24–26 grudnia).
Dobrowolski K., *Theorie du desaccord de civilisation*, [w:] *La Pologne an VIIe Congres International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques*, ed. K. Dobrowolski, Wrocław 1964.
Dobrowolski K., *Zderzenie kultur*, „Lud" 1952, t. 39.
Eibl-Eibensfeldt I., *Similarities and differences between cultures in expressive movements*, [w:] *Non-verbal Communication*, ed. R.A. Hinde, Cambridge 1972.
Fisher M.H., *A Clash of Cultures: Awadh, the British and the Mughals*, New Delhi 1987.
Frazier E.F., *Race and Culture Contacts in the Modern World*, New York 1957.
Friesen J.W., *When Culture Clash: Case Studies in Multiculturalism*, Calgary 1993.
Gordon M., *Assimilation in American Life*, New York 1964.
Johnson R., Redman P., Steinberg D.L., *Culture Clashes: Dialogues and Cultural Studies and Sociology*, [b.m.w.] 2003.
Kłodkowski P., *Wojna światów? O iluzji wartości uniwersalnych*, Kraków 2002.
Komunikacja międzykulturowa: zderzenia i spotkania. Antologia tekstów, red. A. Kapciak, L. Korporowicz, A. Tyszka, Warszawa 1996.
Krzysztofek K., *Zderzenia kulturowe w Polsce lat 90.*, „Transformacje" 1995, nr 1–2.
Krzysztofek K., Sadowski A., *Wstęp*, [w:] *Obywatelstwo i tożsamość w społeczeństwach zróżnicowanych kulturowo i na pograniczach*, red. M. Bieńkowska-Ptasznik, K. Krzysztofek, A. Sadowski, t. 1, Białystok 2006.
Kwaśniewski K., *Zderzenie kultur. Tożsamość a aspekty konfliktów i tolerancji*, Warszawa 1982.
Lantenari V., *Movimenti religiosi di leberta e di salvezza dei popoli oppressi*, Milano 1960.
Migracja, uchodźstwo, wielokulturowość. Zderzenie kultur we współczesnym świecie, red. D. Lalak, Warszawa 2007.
Mikułowski-Pomorski J., *Komunikacja międzykulturowa. Wprowadzenie*, Kraków 1999.
Muzyk L., *Za Bugiem*, maszynopis, Archiwum Wschodnie II/1803/J.
Nowicka E., *Akulturacja*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, red. A. Kojder [et al.], t. 1, Warszawa 1998.
Nowicka E., *Bunt i ucieczka. Zderzenie kultur i ruchy społeczne*, Warszawa 1972.
Paleczny T., *Stosunki międzykulturowe. Zarys problematyki*, Kraków 2005.

Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

Pipes R., *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005.
Pitt-Rivers G.H., *The Clash of Cultures and the Contact of Races. An Anthropological and Psychological Study of the Laws of Racial Adaptability, with Special Reference to the Depopulation of the Pacific and the Government of Subject Races*, London 1927.
Polifonia, dialog i zderzenie kultur. Zbiór tekstów z komunikacji międzykulturowej, red. U. Kusio, Toruń 2007.
Sadowski A., *Socjologia pogranicza*, [w:] *Wschodnie pogranicze w perspektywie socjologicznej*, red. A. Sadowski, Białystok 1995.
Świderski S., *Krew za krew. Od śniegów Sybiru do Monte Cassino*, maszynopis, Archiwum Wschodnie II/2194/p.
Tarczyński A., *Wartości i postawy w obliczu zderzenia systemów kulturowych. Hiszpańscy zdobywcy XVI wieku wobec Nowego Świata*, Bydgoszcz 2001.
Tarczyński A., *Zderzenie międzykulturowe jako zjawisko społeczne*, „Universitas Gedanensis" 1999, t. 11, nr 1–2.
Wysocki A., *От столкновения культур к диалогу культур*, „Naukowi Zapiski. Serija «Kulturologija»" 2010, Випуск 5, Ostrog.
Wysocki A., *Zderzenie kultur. Polskość i sowieckość na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1941 we wspomnieniach Polaków*, Lublin 2014.
Wysocki A., *Зіткнення культур – між конфліктом і діалогом культур*, „Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент / International Scientific Forum: Sociology, Psychology, Pedagogy, Management" 2015, Випуск 17, Київ.
Zieliński Z., *Lwowskie okupacje*, maszynopis, Archiwum Wschodnie II/1501/2K.

SUMMARY

The article discusses the relationship between the phenomena clash of cultures and dialogue of cultures. The paper presents the basic theoretical findings on the issue of clash of cultures in the social sciences, and pointed out some examples of the importance of research on the collision of cultures. Also it emphasized tolerance and dialogue aspects of the clash of cultures, which served to discuss the presence of the discussed issues on the basis of communication and intercultural education and in circulation outside the scientific community. Attention was also drawn to the results of clash of cultures, implying a relationship with the dialogue of cultures. Complement argument is the presentation of a concrete example clash of culture – Polishness with Sovietness in 1939–1941 in the eastern territories of the Second Polish Republic, and the like were present in the elements providing for a possible dialogue.

Keywords: clash of cultures; dialogue of cultures; Polishness; Sovietness

STRESZCZENIE

W artykule zostały omówione związki między zjawiskami zderzenia kultur i dialogu kultur. Zaprezentowano w nim podstawowe ustalenia teoretyczne dotyczące problematyki zderzenia kultur w naukach społecznych, wskazano wybrane przykłady i znaczenie badań nad zderzeniami kultur. Ponadto został zaakcentowany tolerancyjny i dialogotwórczy aspekt zderzenia kultur, czemu posłużyło omówienie obecności poruszanej problematyki na gruncie komunikacji i edukacji międzykulturowej oraz w obiegu pozanaukowym. Zwrócono również uwagę na rezultaty zderzenia kultur implikujące związek z dialogiem kultur. Uzupełnieniem wywodu jest prezentacja

Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

konkretnego przykładu zderzenia kulturowego – polskości z sowieckością w latach 1939–1941 na ziemiach wschodnich II RP i tego, jak były w nim obecne elementy świadczące o możliwości podjęcia dialogu międzykulturowego.

Słowa kluczowe: zderzenie kultur; dialog kultur; polskość; sowieckość

UMCS

Pobrane z czasopisma Annales I - Philosophy and Sociology **http://philosophia.annales.umcs.pl**
Data: 08/11/2026 12:18:41

UMCS